

DOI: 10.31499/2617-2100.8.2022.258305

УДК 159.9: 159.94

Віктор Іванович Алещенко,
доктор психологічних наук,
професор кафедри морально-психологічного
забезпечення діяльності військ (сил),
Національний університет оборони України
імені Івана Черняхівського
м. Київ, Україна
ORCID: 0000-0003-1560-7318
avi1953@ukr.net

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА АДАПТАЦІЯ УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ

У статті наведено результати аналізу досвіду щодо соціально-психологічної адаптації учасників бойових дій. Аналізуються проблеми соціальної адаптації військовослужбовців. Розглянуто сутність та особливості соціально-психологічної адаптації та реабілітації учасників бойових дій. Здійснено обґрунтування понятійно-категоріального апарату в цій сфері діяльності. Запропоновано модель соціально-психологічної адаптації учасників бойових дій. Визначено основні напрями та шляхи удосконалення на державному та регіональному рівні.

Ключові слова: адаптація, соціальна адаптація, психологічна адаптація, соціально-психологічна адаптація, принципи соціальної адаптації, модель соціально-психологічної адаптації.

Victor Aleshchenko,
PhD of Psychological, Professor of the
Department of Moral and Psychological
Support of Troops (Forces),
Ivan Chernyakhovsky National
University of Defense of Ukraine
Kyiv, Ukraine
ORCID: 0000-0003-1560-7318
avi1953@ukr.net

SOCIO-PSYCHOLOGICAL ADAPTATION OF PARTICIPANTS IN COMBAT

The article presents the results of the analysis of the experience of social and psychological adaptation of combatants. The problems of social adaptation of servicemen in the works of modern domestic and foreign scientists, the results of sociological research are analyzed. The essence and features of social and psychological adaptation and rehabilitation of combatants are considered, the main tasks are defined. The substantiation of the conceptual and categorical apparatus in this sphere of activity is carried out. The existing normative and legal base on social and psychological adaptation of servicemen is analyzed. The directions and mechanisms of social adaptation and psychological rehabilitation of servicemen are revealed. A model of social and psychological adaptation of combatants is proposed. Emphasis is placed on the need to strengthen the scientific development of the problem of socio-psychological adaptation of combatants to civilian life, expanding and improving the categorical base of science in this area. The main directions and ways of improvement at the state and regional levels are identified. The directions of further research on this issue are outlined.

Socio-psychological adaptation of servicemen who took part in military conflicts and the search for effective ways to implement it should occupy an important place in the social policy of the state. An analysis of the experience of social adaptation of discharged servicemen shows that this problem should be an important component of the socio-economic policy of the Ukrainian government, for the solution of which significant funds are provided in NATO and the European Union. Legislation has been established in these countries and mechanisms are in place to guarantee veterans training, employment and appropriate social guarantees.

Key words: adaptation, social adaptation, psychological adaptation, socio-psychological adaptation, principles of social adaptation, model of socio-psychological adaptation.

В умовах гібридної агресії сусідньої держави проти України, суттєве значення для забезпечення безпеки та обороноздатності набуває не тільки наявність достатньої кількості озброєних формувань, а й питання належної соціально-психологічної адаптації військовослужбовців та інших осіб, які беруть участь у захисті державного суверенітету України.

Слід наголосити, що в Україні за роки незалежності в умовах постійного реформування ЗС України створена певна система соціально-психологічної адаптації військовослужбовців звільнених у запас або відставку. Разом з тим, в умовах сьогодення приписи Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», чинних постанов і розпоряджень Кабінету Міністрів України не завжди виконуються. З тих чи інших причин належні правові, соціальні, психологічні послуги переважній більшості звільненим з військової служби особам в повному обсязі не надаються. Ефективну роботу системи соціально-психологічної адаптації військовослужбовців гальмує й стан її фінансування.

Таким чином, агресія на сході України поставила перед громадянським суспільством та державою чимало складних питань. Ветерани війни зіштовхуються не лише із матеріальними проблемами, але й із психологічними. Однією із таких є проблема соціально-психологічної адаптації військовослужбовців, що брали участь в операції Об'єднаних сил (ООС) та Антитерористичній операції (АТО).

В Україні на обліку в органах соціального захисту населення перебувають 460079 учасників бойових дій (УБД) [1]. В ході проведення спершу АТО, пізніше – ООС проти російських гібридних сил на Донбасі від 14 квітня 2014 року станом на 17 жовтня 2021 року на території Донецької та Луганської областей загинули 2719 військових, отримали поранення чи ушкодження 10368 військовослужбовців ЗС України [2].

Далеко не кожний громадянин, зокрема військовослужбовець, ні безболісно для свого психічного та фізичного здоров'я витримує екстремальні умови. Людині нелегко звикнути до війни – до її небезпек і поневірянь, до іншої шкали життєвих цінностей та пріоритетів. Але й повернутися до спокійного, мирного існування людині, яка провела на фронті хоча б кілька тижнів, не менш складно. Зворотній процес перебудови психіки протікає так само болісно і часом затягується на довгі роки. У багатьох людей, які приймали участь у бойових діях розвивається посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), що є психічним розладом, який може розвиватись після травматичних подій (катастрофи природного чи техногенного характеру, артилерійські обстріли, авіабомбардування, тортури та інші загрози життю під час війни), які представляють загрозу для власного життя (або іншої людини) або фізичної недоторканності та обумовили сильний страх, безпорадність або жах [3].

Дані щодо поширеності та захворюваності ПТСР в Україні за офіційними даними МОЗ України сьогодні відсутні. Доступні дані щодо поширеності та захворюваності ПТСР ґрунтуються в основному на результатах масштабних епідеміологічних досліджень, проведених в США та Австралії (вибірка дорослих). Частка осіб з ПТСР складає 10–15 % серед тих, хто зазнав впливу травматичних подій. Так, у США серед чоловіків таких виявлено 15 % серед ветеранів, а серед жінок 9 % [3].

Отже, проблема людини, що повернулася з війни є надзвичайно актуальною для українського суспільства. З огляду на це, нині актуалізується проблема реабілітаційної діяльності, а нові умови ведення бойових дій в гібридній війні вимагають від фахівців соціально-психологічних служб швидко реагувати на запити військовослужбовців – учасників бойових дій щодо організації та проведення комплексної соціально-психологічної адаптації.

Перебуваючи під інтенсивним впливом психотравмуючих (економічних, політичних, соціальних, воєнних, інформаційно-психологічних) чинників вони можуть отримати розлади психіки різного ступеня важкості, що зумовлює часткову або повну втрату дієздатності (боездатності), психічного або фізичного здоров'я.

За проведеними дослідженнями серед звільнених з військової служби за контрактом більшість складають особи віком до 45 років, на утриманні яких перебувають сім'ї. На сучасному ринку праці, при зростаючій кількості безробітних, їм доводиться конкурувати з фахівцями, які мають схожі характеристики за освітою й професійною кваліфікацією.

За таких умов дуже гостро постають проблеми:

- 1) соціальної і психологічної адаптації у суспільстві;
- 2) матеріального та фінансового забезпечення звільнених у запас;
- 3) невідповідності військової професії потребам сучасного ринку праці, або зниження професійних навичок серед професій, отриманих для цивільного життя;
- 4) наявності ПТСР після перебування в бойових умовах і необхідності психологічної реабілітації;
- 5) наявності поранень чи набутих професійних хворобі необхідності відповідної медико-психологічної реабілітації [4].

На перший план постає питання побудови на державному рівні ефективної моделі організації соціально-психологічної адаптації УБД до мирного життя. Потребує більш системного та послідовного дослідження крізь призму психологічної науки дослідження проблем надання соціальної, психологічної і медичної допомоги УБД та особливо тим, хто отримав бойові поранення й каліцтва, набувши особливих потреб. Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» передбачає створення належних умов підтримання здоров'я й активного довголіття; надання соціальних послуг та інших видів обслуговування УБД.

Актуалізує зазначені проблеми необхідність і більш широкого погляду на соціально-психологічну адаптацію військовиків, ґрунтовного дослідження її з врахуванням досвіду країн-членів НАТО щодо підвищення її якості до рівня країн Альянсу [4–6].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання соціально-психологічної адаптації УБД нині вивчаються як вітчизняними, так і зарубіжними науковцями: В. Алещенком, О. Андрюшиним, Н. Бідюком, А. Бірюченком, Ю. Бриндіковим, Ю. Венсковичем, В. Гречаніновим, А. Іваненком, С. Даниленком, А. Коваленком, О. Ковальчуком, А. Красильщиковим, В. Кривошеєм, Л. Кругловим, С. Кучеренком, В. Лазаревем, О. Миленим, В. Мулявою, В. Осьодлом, О. Саськом, О. Сафіним, Т. Стародуб, О. Хміляром, L. Calhoun (Л. Калхун), D. Kishbaugh (Д. Кишбог), R. Laufer (Р. Лауфер), R. Skurfield (Р. Скурфілд), С. Williams (С. Вільямс), J. Wilson (Дж. Вілсон) та ін.

Психологічні чинники впливу бойових дій на стан особового складу проаналізовані у дослідженнях українських науковців О. Блінова, А. Бородія, В. Крайнюка, Є. Литвиновського, О. Макаревича, А. Романишина та ін. Соціально-психологічну адаптацію, її чинники та механізми зазначені науковці досліджували різноаспектно враховуючи значущість проблеми, специфіку адаптації в звичайних умовах, обстановці стресу, ситуації життєвої кризи, особливих умовах військової служби. Ними розглядалась адаптація людини, зокрема і соціально-психологічна адаптація військових, яких скорочували при реформуванні війська, а також тих, хто брав участь у воєнних конфліктах.

Організація реабілітаційної діяльності з військовослужбовцями була об'єктом дослідження в дисертаційних роботах. Так, Ю. Бриндіков вивчав теорію та практику

реабілітації військовослужбовців учасників бойових дій в системі соціальних служб; В. Горлинський досліджував систему соціально-моральної регуляції у Збройних Силах України; В. Лесков проаналізував соціально-психологічні аспекти реабілітації військовослужбовців із районів військових конфліктів; Є. Потапчук досліджував питання організації психологічної реабілітації у сім'ях військовослужбовців; Ю. Широбоков розглядав питання реінтеграції колишніх військовополонених до умов мирного життя.

Окремі аспекти адаптації військових, які брали участь у воєнних конфліктах, в ході скорочення ЗС України і пошуку ефективних шляхів її реалізації посідали важливе місце у науково-дослідницькій роботі, аналітичних звітах. Так, соціально-психологічної адаптації звільнених військовослужбовців (їхніх родин) розглядалися в аналітичному звіті за результатами соціологічного дослідження «Проблеми професійної та соціальної адаптації офіцерів, звільнених з військової служби у зв'язку зі скороченням Збройних Сил України» (2004 р.), виконаного групою науковців під керівництвом О. Єременко та експертному звіті «Гарантії соціального захисту і соціального забезпечення військовослужбовців та інших осіб, які беруть участь у захисті державного суверенітету України» (2015 р.), виконаного експертами С. Сухарєвим та Д. Васильєвим, також розглянута сутність та зміст соціально-психологічної адаптації військовослужбовців силових структур, звільнених у запас в навчально-методичному посібнику В. Кондрюкової та І. Слюсар «Соціально-психологічна адаптація військовослужбовців силових структур, звільнених у запас» (2013 р.) [7–9].

Грунтовне обговорення проблеми адаптації військовослужбовців відбулося на науково-практичній конференції «Соціальна адаптація звільнених з військової служби: стан та перспективи» яка була ініційована Спілкою офіцерів України за підтримки Державної служби України у справах ветеранів війни та учасників АТО (17 березня 2016 року). В ході конференції у виступах наголошувалось на необхідності розробки Державної цільової програми соціальної і професійної адаптації військовослужбовців на середньостроковій період. Водночас виступаючи у дискусіях констатували необхідність координації діяльності та взаємодії закладів, установ та організацій, які надають такі послуги, вивчення та врахування іноземного досвіду.

Аналіз досвіду зарубіжних країн з ефективною системою психореабілітації та психологічної реадaptaції ветеранів переконує у необхідності його впровадження в Україні. США та Хорватія довели ефективність створення спеціалізованих реабілітаційних центрів для ветеранів війни, зокрема центрів подолання наслідків психологічних травм. Заслуговує на усебічну увагу досвід співпраці Ізраїльського та Ізраїльської асоціації травми – об'єднання громадських професійних організацій, завдяки якій успішно функціонує національна мережа центрів забезпечення стресостійкості населення, спроможних надавати системну психосоціальну підтримку особам, яким необхідна невідкладна психологічна допомога, а також послуги психотерапії та психологічної реабілітації. Це має стати основою функціонування системи соціальної адаптації в нинішніх українських умовах [10].

Отже, вивчення цього питання є важливим та актуальним завданням сьогоденності, в рамках тих подій, що відбуваються в країні, оскільки проблема адаптації до нової соціальної ситуації, нового статусу тощо, позначається не лише на самопочутті людини, але й взаєминах, поведінці, вчинках та особистісному становленні загалом. Аналізуючи останні наукові розробки з проблеми адаптації та реабілітації УБД, прийшли до висновку, що малорозробленим та недостатньо дослідженим є питання щодо соціально-психологічної адаптації та рівнів її психологічної структури. На теперішній час відсутні комплексні дослідження з даної проблематики, що й обумовило вибір теми даної статті.

Мета статті є аналіз сучасного стану та теоретико-методологічне обґрунтування моделі соціально-психологічної адаптації учасників бойових дій, розробка рекомендацій щодо її реалізації.

Аналізуючи нормативно-правові джерела, науково-методичну літературу, можна дійти висновку, що під соціально-психологічною адаптацією УБД розуміють результат змін у сфері соціальних, соціально-психологічних, морально-психологічних, економічних і демографічних взаємовідносин, а також пристосування осіб до існуючого соціального середовища. Як специфічні особливості соціально-психологічної адаптації зазначають такі: активна участь свідомості; вплив діяльності людини на середовище; активна зміна людиною результатів своєї соціальної адаптації відповідно до соціальних умов буття.

В нашому дослідженні під соціально-психологічною адаптацією особистості розуміється процес набуття особистістю певного статусу, оволодіння певними соціально-психологічними рольовими функціями. Соціальний статус – це положення особистості в системі між особових відносин, що визначає його права, обов'язки і привілеї.

В процесі психосоціальної підтримки фахівці дотримуються положень «Керівництва МПК з психічного здоров'я та психосоціальної підтримки в умовах надзвичайної ситуації» [14]. Як відомо, психосоціальна підтримка – це будь-яка форма підтримки, спрямована на захист чи сприяння психосоціальному благополуччю, а також запобіганню чи лікуванню психічних розладів [15]. У свою чергу психологічна допомога – це цілеспрямована активність, яка має своїм фокусом розширення психологічних можливостей людини при її функціонуванні в особистісному і соціальному вимірах і яка може надаватися на побутовому (психологічна підтримка) і професійному рівнях.

Психологічної допомоги потребують також батьки та члени сімей учасників бойових дій, які самі перебували в психотравмуючій ситуації, чекаючи щодня страшної звістки [16]. Таким чином, систему соціально-психологічної адаптації учасників бойових дій можна представити у вигляді моделі (рис. 1).

Встановлено, що більшість УБД потребують комплексної соціально-психологічної реабілітації, соціальної підтримки, що допоможе їм контролювати психоемоційний стан і самостійно знаходити вихід з ПТСР. Для кожного УБД у мирний час важливо відчувати високий рівень особистісної самореалізації [17].

Соціально-психологічна адаптація до умов мирного життя передбачає активацію психологічних ресурсів особистості, самореалізацію у професійній діяльності, розширення кругозору, збагачення світогляду, вирішення екзистенційних проблем, активну соціалізацію [17]. Виходячи з досвіду роботи у сфері соціально-психологічної адаптації УБД зазначаємо, що досвід реабілітації УБД необхідно використовувати на всіх рівнях її проведення; організувати роботу з соціально-психологічної адаптації УБД до умов мирного життя, яка повинна відповідати сучасним вимогам; посилити наукову розробленість проблеми соціально-психологічної адаптації УБД до цивільного життя, розширювати і вдосконалювати категоріальну базу науки у цій сфері. Необхідна розробка й апробація унікальних державних, регіональних, місцевих програм та створення цільових фондів з активним залученням наукового потенціалу України і провідних світових вчених.

Слід зазначити, що законодавством України гарантовано соціальну та професійну адаптацію військовослужбовцям, звільнених через скорочення штатів або організаційні заходи, стан здоров'я; військовослужбовцям строкової служби, які до призову не були працевлаштовані, а також їхніх членам сімей у разі їхнього звернення (Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» № 2011-ХІІ

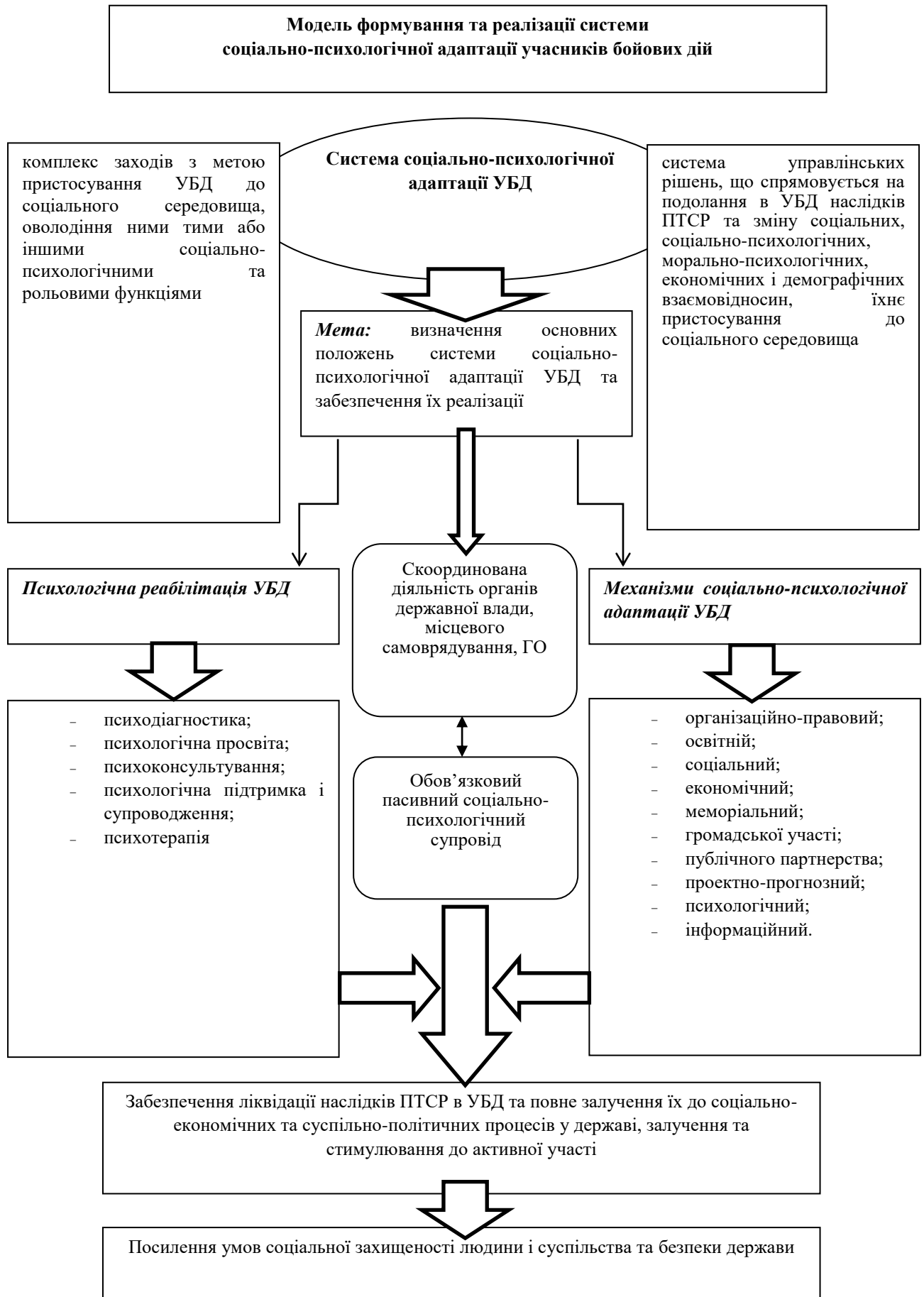

Рис. 1. Модель соціально-психологічної адаптації учасників бойових дій

від 20 грудня 1991 р.; Закон України «Про державні гарантії соціального захисту військовослужбовців, які звільняються із служби у зв'язку з реформуванням Збройних Сил України, та членів їх сімей» № 1763-IV від 15 червня 2004 року).

Функція з формування і реалізації державної політики щодо соціальної та професійної адаптації військовослужбовців, звільнених у запас або відставку здійснюється Міністерством соціальної політики України (Указ Президента України № 389/2001 від 6 квітня 2011 р.).

На сьогодні Державною цільовою програмою з медичної, фізичної реабілітації та психосоціальної реадaptaції постраждалих учасників Революції Гідності, учасників АТО та осіб, які брали участь у здійсненні заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації в Донецькій та Луганській областях, забезпеченні їхнього здійснення, на період до 2023 року основними шляхами розв'язання проблеми визначено:

- аналіз міжнародного досвіду та запровадження нормативно-правового підґрунтя реабілітації та реадaptaції;
- професійний розвиток фахівців, задіяних у виконанні Програми;
- ефективне інформування та адміністрування потреб громадян у сфері соціального захисту та реабілітації і реадaptaції учасників та членів їх сімей;
- психосоціальна реадaptaція учасників із залученням членів їх сімей, у т. ч. сприяння зайнятості, підвищенню конкурентоспроможності на ринку праці;
- медична та фізична реабілітація;
- моніторинг виконання Програми та контроль за здійсненням заходів і завдань, передбачених нею.

Частково виконання цих завдань покладено на Міністерство у справах ветеранів України, які закріплені у Положенні про це Міністерство, а саме соціальний захист ветеранів та членів їх сімей, зокрема забезпечення психологічної реабілітації, соціальної та професійної адаптації, сприяє збереженню психічного здоров'я ветеранів та членів їх сімей, професійній орієнтації ветеранів та членів їх сімей тощо [18].

Основними напрямками соціальної адаптації з урахуванням наведеного досвіду соціальної адаптації звільнених військовослужбовців у іноземних державах та існуючих проблем в Україні має стати:

- мережа навчально-консультаційних пунктів, утворення бізнес-центрів та технопарків на базі військових містечок, які вивільняються після реформування ЗСУ та інших військових формувань;
- центри перекваліфікації та професійної підготовки;
- організація їхньої перепідготовки, сприяння у їхньому працевлаштуванні;
- їхня підготовка як спеціалістів для подальшого працевлаштування на новостворених підприємствах, в установах та організаціях;
- комплексна психологічна та медична реабілітація;
- підвищення кваліфікації працівників.

Враховуючи поточний момент в державі, вважаємо за потрібне поставити на розгляд кілька пропозицій, які, на нашу думку, мають бути здійснені:

на державному рівні:

- внести доповнення до ст. 5 Закону України «Про зайнятість населення» в аспекті бронювання робочих місць для військовослужбовців, звільнених у зв'язку зі скороченням штату без права на пенсію, на підприємствах, де доцільно використовувати їхні професійні знання та досвід;
- розширення мережі Центрів соціально-психологічної реабілітації для надання кваліфікованої психологічної, соціальної, реабілітаційної та інформаційно-

консультаційної допомоги ветеранам війни – учасникам бойових дій та членам їх сімей.

- розробити та впровадити систему моніторингу адаптації військовослужбовців до умов цивільного життя, що дозволить прогнозувати перебіг та негативні тенденції її розвитку та розробляти заходи з їхнього подолання.

Міністерству у справах ветеранів України ефективно здійснювати координацію та контроль за соціальною адаптацією військовослужбовців;

на регіональному рівні:

- розробити цільові програми перепідготовки та працевлаштування військовослужбовців, звільнених у запас, передбачаючи потреби сфери індивідуальної трудової діяльності (відкриття власного бізнесу);
- у центрах зайнятості розробити інформаційно-методичні та довідкові матеріали для роботи зі звільненими військовослужбовцями, призначені як для працівників служби зайнятості, так і для довідково-консультаційних пунктів військових частин;
- розробити систему взаємодії центрів зайнятості та центрів комплектування та соціальної підтримки у питаннях працевлаштування військовослужбовців, звільнених у запас або відставку, та членів їхніх родин;
- здійснювати у військових формуваннях профорієнтацію та профвідбір серед військовослужбовців, які готуються до звільнення у запас, організувати надання правових консультацій з питань соціального статусу після звільнення [1, 6, 7].

Соціально-психологічна адаптація військових, які брали участь у воєнних конфліктах, і пошук ефективних шляхів її реалізації мають посісти важливе місце у соціальній політиці держави. Аналіз досвіду соціальної адаптації звільнених у запас військовиків засвідчує, що ця проблема має бути важливою складовою соціально-економічної політики українського уряду, на вирішення якої у країнах НАТО та Євросоюзу передбачено значні кошти. У цих же країнах створена законодавча база та успішно функціонують механізми, які гарантують ветеранам професійну підготовку, працевлаштування та відповідні соціальні гарантії.

Важливо продовжити докладне вивчення із широким залученням науковців, військових експертів, світового досвіду у галузі державної політики формування міжпрофесійної мобільності військовослужбовців. При цьому слід урахувати як теоретичний, так і практичний досвід, накопичений в Україні та передових країнах світу.

При розробленні заходів соціальної політики у Збройних Силах, на погляд багатьох науковців, та експертів вочевидь, має враховуватися позитивний досвід набутий в Україні, інших країн світу, що пройшли шляхом реформування власних збройних сил, брали участь у збройних конфліктах та мають вагомий досвід забезпечення міжпрофесійної мобільності військовослужбовців, найвищі соціальні стандарти. Потребує більш системного та послідовного дослідження проблема ефективної системи соціально-психологічної адаптації, належних умов соціальної, психологічної і медичної допомоги УБД та особливо тим, хто отримав бойові поранення й каліцтва.

Таким чином, процес соціально-психологічної адаптації військовослужбовців до цивільного життя – важлива державна справа і вимагає індивідуального підходу до кожного військовослужбовця – учасника бойових дій. Лише спільні дії держави та громадянського суспільства спроможні вирішити цю проблему.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. «В Україні налічується понад 460 тисяч учасників бойових дій» АРМІЯІNFORM. Веб-сайт. URL: <https://armyinform.com.ua/2020/09/17/v-ukrayini-nalichuyetsya-ponad-460-tysyach-uchasnykiv-bojovuyh-dij/> (дата звернення 10.01.2022).
2. «У 2021 році на Сході України загинули 55 військовослужбовців» Українська Правда. Веб-сайт: URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2021/10/18/7310822/> (дата звернення: 10.01.2022).
3. Уніфікований клінічний протокол первинної, вторинної (спеціалізованої) та третинної (високоспеціалізованої) медичної допомоги. Реакція на важкий стрес та розлади адаптації. посттравматичний стресовий розлад. Затв. наказом Міністерства охорони здоров'я України від 23.02.2016 № 121. URL: https://www.dec.gov.ua/wp-content/uploads/2019/11/2016_121_ukpmd_ptsr.pdf (дата звернення: 10.01.2022).
4. «Науково-практична конференція з питань соціальної адаптації військовослужбовців» УКРІНФОРМ. Веб-сайт. URL: <http://dsvv.gov.ua/pres-tsentr/naukovo-praktychna-konferentsiya-z-pytan-sotsialnoji-adaptatsiji-vijskovosluzhbovtziv.html> (дата звернення: 10.01.2022).
5. Алещенко В. І. Євроатлантичні стандарти. *Військо України*. 2006. № 9. С. 6–9.
6. Гусак О. Г. Світовий досвід вироблення державної політики щодо формування міжпрофесійної мобільності військовослужбовців. URL: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/db/2008-1/doc/5/04.pdf> (дата звернення: 12.01.2022).
7. Кондрюкова В. В. Соціально-психологічна адаптація військовослужбовців силових структур, звільнених у запас: навч.-метод. посібн. Київ : Гнозис, 2013. 116 с.
8. Красильщиков А. Л. Соціальна адаптація звільнених у запас військовослужбовців (проблеми та досвід їх вирішення в Україні та зарубіжних країнах). *Демографія та соціальна економіка*. 2005. № 2. С. 117–125.
9. Проблеми професійної та соціальної адаптації офіцерів, звільнених з військової служби у зв'язку зі скороченням Збройних Сил України: аналіт. звіт за результатами соціолог. дослідж. Київ, 2004. 86 с.
10. Осьодло В.І., Хміляр О. Ф. Психологічна допомога військовослужбовцям: досвід армію Ізраїлю. *Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід, перспективи*: мат. Всеукр. наук.-практ. конф. з між нар. участю. Київ: КНУ ім. Тараса Шевченка, 2016. С. 63–65.
11. Концепція Державної цільової програми соціальної і професійної адаптації військовослужбовців, які підлягають звільненню, та осіб, звільнених з військової служби, на період до 2017 року. розп КМУ від 18 грудня 2013 р. № 1068-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/246973104> (дата звернення: 10.01.2022 р.).
12. Про державні гарантії соціального захисту військовослужбовців, які звільняються із служби у зв'язку з реформуванням Збройних Сил України, та членів їхніх сімей. Закон України від від 15.06.2004 № 1763-IV (Редакція від 23.04.2021). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1763-15#Text> (дата звернення: 10.01.2022 р.).
13. Порядок проведення психологічної реабілітації постраждалих учасників Революції Гідності, учасників антитерористичної операції та осіб, які здійснювали заходи із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії РФ у Донецькій та Луганській областях, членів їх сімей та членів сімей загиблих (померлих) таких осіб. Затв. пост. КМУ від від 27.12. 2017 р. № 1057 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2021 р. № 1129). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1057-2017-%D0%BF#Text> (дата звернення: 10.01.2022 р.).

14. Керівництво МПК з психічного здоров'я та психосоціальної підтримки в умовах надзвичайної ситуації. Міжвідомчий постійний комітет. Київ: Унів. вид-во Пульсари, 2017. 216 с.
15. Л. Царенко та ін. Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи. Навч. посібн. Том 2. Київ, 2018. 240 с.
16. Кучеренко С.М, Хоменко Н.М Організаційні особливості соціально-психологічної адаптації військовослужбовців, які брали участь у бойових діях, до умов мирного життя. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2017. Вип. 21. С. 66–74.
17. Кривошей В.М. Формування та реалізація державної політики у сфері соціально-психологічної адаптації учасників бойових дій. дис. ... канд. наук з держ управл.: 25.00.02 / інститут підготовки кадрів Державної служби зайнятості України. Київ, 2020. 272 с.
18. Положення про Міністерство у справах ветеранів України. Затв. постановою Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2018 р. № 1175 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 15 квітня 2020 р. № 276). URL: <https://mva.gov.ua/ua/pro-ministerstvo/polozhennay-pro-ministerstvo-u-spravah-veteraniv-ukrainy> (дата звернення: 10.01.2022 р.).

REFERENCES

1. «Naukovo-praktychna konferentsiia z pytan sotsialnoi adaptatsii viiskovosluzhbovtziv» UKRINFORM. Veb-sait. (2022). URL: <http://dsvv.gov.ua/pres-tsentr/naukovo-praktychna-konferentsiya-z-pytan-sotsialnoji-adaptatsiji-vijskovosluzhbovtziv.html> [in Ukrainian].
2. «U 2021 rotsi na Skhodi Ukrainy zahynuly 55 viiskovosluzhbovtziv» Ukrainska Pravda. (2022). Veb-sait: URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2021/10/18/7310822/> [in Ukrainian].
3. Unifikovanyi klinichni protokol pervynnoi, vtorynnoi (spetsializovanoi) ta tretynnoi (vysokospetsializovanoi) medychnoi dopomohy. Reaktsiia na vazhkyi stres ta rozlady adaptatsii. posttravmatychnyi stresovyi rozlad. Zatv. nakazom Ministerstva okhorony zdorovia Ukrainy vid 23.02.2016 № 121. (2022). URL: https://www.dec.gov.ua/wp-content/uploads/2019/11/2016_121_ykpm_d_ptsr.pdf [in Ukrainian].
4. «V Ukraini nalichuetsia ponad 460 tysiach uchasnykiv boiovykh dii» ARMIIAINFORM. Veb-sait. (2022). URL: <https://armyinform.com.ua/2020/09/17/v-ukrayini-nalichuyetsya-ponad-460-tysyach-uchasnykiv-bojovyh-dij/> [in Ukrainian].
5. Aleshchenko, V.I. (2006). Yevroatlantychni standarty. *Viisko Ukrainy*, 9. 6–9 [in Ukrainian].
6. Husak, O.H. Svitovi dosvid vyroblennia derzhavnoi polityky shchodo formuvannia mizhprofesiinoi mobilnosti viiskovosluzhbovtziv. (2022). URL: <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/db/2008-1/doc/5/04.pdf> [in Ukrainian].
7. Kondriukova, V.V. (2013). Sotsialno-psykholohichna adaptatsiia viiskovosluzhbovtziv sylovykh struktur, zvilnennykh u zapas: navch.-metod. posibn. Kyiv: Hnozis [in Ukrainian].
8. Krasylshchikov, A.L. (2005). Sotsialna adaptatsiia zvilnennykh u zapas viiskovosluzhbovtziv (problemy ta dosvid yikh vyrishennia v Ukraini ta zarubizhnykh krainakh). *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika*, 2, 117–125 [in Ukrainian].
9. Problemy profesiinoi ta sotsialnoi adaptatsii ofitseriv, zvilnennykh z viiskovoi sluzhby u zviazku zi skorochenniam Zbroinykh Syl Ukrainy: analit. zvit za rezultatamy sotsioloh. doslidzh. (2004). Kyiv [in Ukrainian].
10. Osodlo, V.I., Khmiliar, O.F. (2016). Psykholohichna dopomoha viiskovosluzhbovtziv: dosvid armiiu Izrailiu. *Viiskova psykholohiia u vymirakh viiny i myru: problemy, dosvid, perspektyvy: mat. Vseukr. nauk.-prakt. konf. z mizh nar. uchastiu*. Kyiv: KNU im. Tarasa Shevchenka [in Ukrainian].
11. Kontsepsiia Derzhavnoi tsilovoi prohramy sotsialnoi i profesiinoi adaptatsii viiskovosluzhbovtziv, yaki pidliahaiut zvilnenniu, ta osib, zvilnennykh z viiskovoi sluzhby, na

- period do 2017 roku. rozp KMU vid 18 hrudnia 2013 r. № 1068-r. (2013). URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/246973104> [in Ukrainian].
12. Pro derzhavni harantii sotsialnoho zakhystu viiskovosluzhbovtziv, yaki zvilniaiutsia iz sluzhby u zviazku z reformuvanniam Zbroinykh Syl Ukrainy, ta chleniv yikhnikh simei. (2021). Zakon Ukrainy vid vid 15.06.2004 № 1763-IV (Redaktsiia vid 23.04.2021). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1763-15#Text> [in Ukrainian].
13. Poriadok provedennia psykholohichnoi rehabilitatsii postrazhdalikh uchashnykiv Revoliutsii Hidnosti, uchashnykiv antyterrorystychnoi operatsii ta osib, yaki zdiisniuvaly zakhody iz zabezpechennia natsionalnoi bezpeky i oborony, vidsichi i strymuvannia zbroinoi ahresii Rosiiskoi Federatsii u Donetskii ta Luhanskii oblastiakh, chleniv yikh simei ta chleniv simei zahyblykh (pomerlykh) takykh osib. (2021). Zatv Post KMU vid vid 27 hrudnia 2017 r. № 1057 (v redaktsii postanovy Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 28 zhovtnia 2021 r. № 1129). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1057-2017-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].
14. Kerivnytstvo MPK z psykhiichnoho zdorovia ta psykhosotsialnoi pidtrymky v umovakh nadzvychainoi sytuatsii. (2017). Mizhvidomchyi postiinyi komitet. Kyiv: Univ. vyd-vo Pulsary [in Ukrainian].
15. Tsarenko, L. (2018). Osnovy rehabilitatsiinoi psykholohii: podolannia naslidkiv kryzy. navch. posibn. Vol. 2. Kyiv [in Ukrainian].
16. Kucherenko, S.M, Khomenko, N.M (2017). Orhanizatsiini osoblyvosti sotsialno-psykholohichnoi adaptatsii viiskovosluzhbovtziv, yaki braly uchast u boiovykh diiakh, do umov myrnoho zhyttia. *Problemy ekstremalnoi ta kryzovoi psykholohii*, 21, 66–74 [in Ukrainian].
17. Kryvoshei, V.M. (2020). Formuvannia ta realizatsiia derzhavnoi polityky u sferi sotsialno-psykholohichnoi adaptatsii uchashnykiv boiovykh dii. *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
18. Polozhennia pro Ministerstvo u spravakh veteraniv Ukrainy. Zatv. postanovoiu Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 27 hrudnia 2018 r. № 1175 (v redaktsii postanovy Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 15 kvitnia 2020 r. № 276). (2020). URL: <https://mva.gov.ua/ua/pro-ministerstvo/polozhennay-pro-ministerstvo-u-spravah-veteraniv-ukrainy> [in Ukrainian].

Бібліографічний опис для цитування:

Андрущенко В. І. Соціально-психологічна адаптація учасників бойових дій. *Психологічний журнал*. Умань: ВПЦ «Візаві», 2022. Вип. 8. С. 6–16.